

LA PRESENCIA GREGA A CATALUNYA A TRAVÉS DE LA TOPONÍMIA

Graeca leguntur in omnibus fere gentibus
CICERÓ

INTRODUCCIÓ

Reconstruir la història formal i semàntica dels mots no és una tasca fàcil. Sobretot si els testimonis escrits existents referents a la llengua primitiva resulten incomplets o, com sovint sol passar, manquen absolutament. Quan això succeeix, l'etimòleg ha de recórrer al saber d'altres disciplines per tal d'obtenir les dades externes (situacionals, pragmàtiques, sintagmàtiques, etc.), que li han de permetre situar en l'espai i en el temps la llengua que, suposadament, va crear les matrius originals.

Dins l'àmbit de la filologia catalana hom troba una situació d'aquestes característiques quan pretén determinar el substrat indoeuropeu preromà d'una part del corpus lèxic de la nostra llengua. D'una banda, perquè també aquí la documentació resulta escassa, cosa que planteja un problema gairebé insoluble; de l'altra, perquè les dades que proporcionen l'arqueologia, l'etnologia i la història, tampoc no permeten respondre amb seguretat a les preguntes de qui eren, i en quines àrees del país s'establiren, els parlants que encunyaren el conjunt de mots que conformen aquest substrat i que han pervingut fins els nostres dies, a través de successives modificacions.

Amb tot, però –i malgrat les dificultats paleses per obtenir una imatge nítida del panorama preromà català–, sembla que s'hagi volgut imposar, des de certs àmbits de la historiografia i la lingüística, una única manera de percebre el problema, fins al punt de convertir en anatema qualsevol posicionament alternatiu a aquesta particular i gairebé única visió dels fets. Això ha fet que, al llarg dels anys, es desenvolupessin tot un seguit de criteris etnològics i historiogràfics, la majoria d'ells no testimoniats, l'entramat dels quals ha actuat com un veritable sedàs a través del qual només s'han deixat passar aquells resultats que, des del punt de vista lingüístic, més han convingut a aquesta forma particular de contemplar la qüestió: ja sigui pel que fa a la determinació de les fonts on cercar la procedència dels mots, ja sigui per la seqüència evolutiva que hom pensa que han hagut de seguir aquests mateixos mots. Així, i mentre que d'una banda hem vist com es recorria a reconstruccions hipotètiques suposadament degudes al llatí vulgar, amb el pretext de no subvertir un determinat ordre històric del valor dels mots, hem vist, de l'altra, com es feien

Jaume Nieto i Sierco

Abreviatures utilitzades en
aquest treball:

* mot reconstruït
no testimoniats

at. àtic
cel. celta
dòr. dòric
gall. gal·lès
gr. grec
irl. irlandès antic
jòn. jònic
ll. arc. llatí arcaic
ll. clà. llatí clàssic
ll. vg. llatí vulgar

adj. adjectiu
aor. aorist
comp. compost
nom. nominatiu
pl. plural
s. substantiu
v. verb

> 'passa a'
< 'procedeix de'
[] conté una transcripció
fònica

procedir de la llengua celta o d'aquest invent estrafolari i purament acadèmic que hom anomena *paracelta*, una gran part del corpus lèxic indoeuropeu preromà de la nostra llengua, a pesar de les serioses objeccions que hi plantegen l'arqueologia i, fins i tot, la mateixa lingüística.'

Aquesta situació ha propiciat l'obtenció d'un corpus etimològic on no s'ha tingut en compte cap altra influència, en la seva formació, que no siguin les preconitzades pels defensors d'aquesta visió dels fets. No obstant això, cada vegada són més els indicis que, provinents de diversos camps, apunten cap a una necessària revisió –i des d'una perspectiva relativament allunyada dels cànons actualment acceptats– d'alguns dels plantejaments i de les afirmacions amb què ha treballat habitualment la lingüística històrica catalana, i que afecten principalment els fonaments etnològics i historiogràfics sobre els quals s'han volgut basar algunes d'aquestes reconstruccions. No oblidem, però, que aquesta segueix essent una qüestió oberta sobre la qual l'arqueologia encara no ha dit la seva darrera paraula.

L'objectiu d'aquest treball s'emmarca en aquest context i pretén posar al descobert, amb l'ajut de les eines que la lingüística històrica posa al nostre abast, tots aquells trets lingüístics amagats darrera un bon nombre de topònims escampats pel que avui constitueixen les comarques més orientals de Catalunya, l'origen dels quals creiem que hem de situar en la llengua que parlaven els antics habitants de Ροδη i Εμποριον.

1. - Importància de les dades externes a l'hora d'establir procedències

Ningú que s'hagi interessat per l'estudi del substrat preromà català no pot evitar sorprendre's davant el minso paper que la lingüística històrica catalana reserva a la llengua grega com un dels possibles elements formadors del nostre patrimoni lèxic. Sorpresa que, d'altra banda, només fa que augmentar quan es comprova que, a l'hora d'aplicar les lleis fonètiques que ens han d'ajudar a determinar l'evolució temporal dels mots, hom arriba a resultats que, en alguns casos, ni de bon tros es poden considerar unívocs i, per descomptat, definitius; ben al contrari, l'anàlisi de les característiques fonètiques, morfosintàctiques i semàntiques dels mots reconstruïts deixa la porta oberta a d'altres interpretacions.

Un exemple del que dic ens el proporciona un topònim de les característiques de GUE-MOL, (*Agemalo/ Agemalus*, 957). En efecte, hom el fa provenir sempre d'una base llatina (*malus ager* 'camp estèril'; *aquimillo* 'camp de mill'; *ager mali* 'camp de fruita'), sense establir clarament quina pot haver estat l'evolució del mot fins arribar a un resultat com aquest. Tanmateix, però, les lleis fonètiques ens permeten, a partir d'*agemalus* (= ll. *agemalus*), arribar fins al mot grec reconstruït *αγεμαλλος 'que tragina llana d'ovella', compost objectiu format amb el tema de present del verb ἄγω 'menar; transportar; traginar', i el substantiu μᾶλλος 'llana d'ovella'. Si a més tenim en compte que el resultat

semàntic obtingut amb aquesta segona etimologia encaixa amb les dades etnològiques que ens han arribat del grec, per què no considerar aquesta procedència?²

El mateix podríem dir del topònim LOBARIA (957), el qual hom fa procedir del llatí *loba* 'herba mora; planta', puix que, a l'igual que l'exemple anterior, les lleis fonètiques (sonorització de -π-, en -b-) també ens permeten arribar fins al mot grec reconstruït, *λοπαρια, -ας 'alzina surera que perd la crosta fàcilment',³ compost objectiu format amb el radical del verb λοπᾶω 'perdre la crosta; escorçar fàcilment', i el substantiu ἔρια, -ας 'alzina surera'.⁴ Si de nou –com en l'exemple anterior– considerem les dades externes en les quals es presenta el mot (situació geogràfica, tradició fitoagrària de la zona, dades etnològiques de la vida quotidiana dels grecs),⁵ hem d'admetre que aquesta etimologia és, com a mínim, força versemblant.

2.- El paper del llatí

Els fets lingüístics que ens ocupen són extremadament complexos degut, en gran part, al considerable nombre d'influxos que hi intervenen. A aquesta complexitat cal afegir-hi la manca de dades històriques referents als esdeveniments ocorreguts abans de l'arribada dels romans, que ens haurien de permetre determinar, amb la precisió convenient, quins foren aquests influxos i com afectaren el conjunt de mots d'aquesta procedència, en especial a l'hora d'interpretar correctament, des del punt de vista semàntic, alguns dels resultats obtinguts per la lingüística històrica.

Potser és per això que, davant el buit documental existent, hom hagi recorregut sistemàticament a la llengua de Roma per tal de cercar explicacions versemblants, malgrat que no queda clar el recorregut lingüístic de molts dels mots estudiats. Això ha fet que es sobredimensionés, almenys pel que fa als primers anys de la colonització, el veritable paper que hi tingué el llatí, particularment en relació amb la toponímia, puix que, com ja s'ha demostrat, existia una considerable població autòctona abans de la seva arribada.

Això fa que, en ocasions, la tasca d'esbrinar si hom es troba davant un híbrid assimilat sobre el terreny per aquesta llengua o, en canvi, es tracta d'un mot original creat per alguna de les llengües indoeuropees de base, esdevé francament difícil.

En aquest sentit és sabut, però, que els llatins recaracteritzaren i adaptaren mots manlevats de la llengua grega. És àmpliament documentada la substitució que els llatino parlants feren de formacions gregues en -ιστης per un sufix significatiu en la seva llengua com fou *-arius*. I a l'inrevés, la substitució del sufix d'agent *-tor*, pel sufix d'agent propi del grec -της. Així, per exemple, veiem com el grec, fent un recorregut a la inversa, posseeix el substantiu testimoniati λαγυνάριος 'fabricant o marxant d'ampolles', híbrid format a partir de λάγυνοσ 'ampolla' (= ll. *lagna*) i el sufix tardà i d'agent, manllevat del llatí, *-arios*.

Òbviament, aquesta situació només es dona quan dues llengües entren en contacte i conviuen en un estat de bilingüisme. Situació, aquesta, que es produï en les dues ciutats gregues de l'Empordà, tal com s'ha demostrat. Això fa que, a la llum d'aquesta dada, puguem reconsiderar alguns resultats proposats per la lingüística històrica, pel que fa al paper que tingué el llatí com a llengua pont.

Així veiem:

- ζ (*Adario*, 977). La base **adus*, no té correspondència en llatí. A més, la consonant ide. **d* dona ll. *d*. Per tant podem considerar aquesta sonora fricativa intervocalica com provinent de la dental llatina *-t-*, malgrat que obtenim, de nou, un mot de pas sense significat semàntic per a un llatí parlant. Ara bé, en els préstecs llatins manlevats del grec, sabem que l'aspiració consonàntica, desconeguda en llatí, no fou mai reproduïda, de tal manera que gr. φ, θ, χ > ll. *p, t, c*. D'aquesta manera, i partint de la forma **atus*, les lleis fonètiques ens condueixen fins al grec: ἄθος (ἤτος) 'estable, refugi'.

- MALATOSQUERA, Bosc de (*Maltuschario*, 900).⁶ A primer cop d'ull hom establiria per aquest mot una procedència llatina, car el sufix així ens ho indica. Però ens trobem que un cop caigut aquest, la base resultant **maltuschus, -um* no té correspondència en llatí, malgrat l'existència en aquesta llengua del manlleu testimoniat *maltha* 'betum de pega encerada'. Ara bé, la morfologia del llatí ens permet esperar **maltuscharium*, mot que, d'altra banda, es pot reinterpretar també com a genitiu plural de la tercera declinació llatina. Això fa que, d'ésser així, puguem construir el datiu o ablatiu **maltuscharibus*, a partir del qual les lleis fonètiques aplicades a manlleus grecs (θ > t; tancament de de l'o interior en u; χ > ch; φ > p, amb la sonorització posterior de p en b; substitució dels finals οσ, per us), ens permeten arribar fins el grec *μαλθοσκαριφοσ 'que dibuixa o fa esbossos a la pega encerada' (= gravador; escriptor),⁷ compost format amb el tema del s. μαλθα 'pega encerada', i el s. σκάριφοσ 'punxó; esbós'.⁸

- ζ, (*Aliario*; 954).⁹ Hom fa provenir aquest topònim del ll. *alius, a, ud* 'altre; diferent', malgrat que el derivat *aliarios* no estigui testimoniat. Ara bé, el sufix llatí ens està indicant un indret determinat, en aquest cas, el lloc on habiten els 'altres'; no obstant això, les lleis fonètiques ens condueixen també fins el s. gr. ἄλῖα, -ας 'assemblea del poble', d'on l'híbrid recaracteritzat **aliario = Aliario* 'indret on es convoca l'assemblea del poble'.¹⁰

- ζ, (*S'egario*, Vall, 960).¹¹ Hom pot considerar aquest mot com un derivat del ll. *seges, eteris* 'terra llaurada', però les lleis fonètiques ens permeten arribar també fins al gr. σηκόσ (σάκόσ) 'tancat; estable; alberg; temple; sepulcre'.

Fins i tot topònims aparentment tan llatins com LABORARIOS (913),¹² (de *labor, -oris* 'treball, labor'?), adquireixen una nova dimensió contemplats des d'aquesta perspectiva. En efecte, el topònim també està testimoniat com LEPORARIOS, la qual cosa fa que constatem els canvis fònics d'obertura de la vocal /e/ en /a/ i sonorització de p en b. Ara

bé, sabem que la vocal de síl·laba inicial del llatí vulgar es mantingué en llengua romànica, la qual cosa ens mostra que aquesta vacil·lació té uns altres orígens. De fet, aquesta mena d'alternances són difícils d'explicar des del punt de vista llatí, car aquesta llengua no coneixia el tancament de /a/ en /e/ ni, a l'inrevés, obertures de /e/ en /a/. Per contra, el grec coneixia el flotament entre ε i α, que es manifestava clarament en els dialectes dòric d'una banda, i jònic de l'altra, sobretot davant la presència propera d'una líquida, sovint /r/.

Això fa, doncs, que cerquem l'origen d'aquest mot en la llengua grega. En efecte, partint de la base ll. **laporus* (o **leporus*), les lleis fonètiques ens permeten arribar fins al mot gr. **λαπορος* (o **λεπορος*) 'que forada o trepana les pedres', compost juxtaposat de *λῶ*, forma contracta de l'acusatiu *λαα* de *λῶας* 'pedra' (de la mateixa manera que la forma testimoniada *λατόμος* 'picapedrer'), i el nom d'acció *πόρος* 'trepanar; fer travessar'; d'on la recaracterització llatina, amb el sufix d'agent, *-ārios*.¹³

Un criteri semblant es podria aplicar, en alguns casos, a una sèrie de topònims acabats amb els sufixos llatins formadors d'adjectius, que denoten relació o pertinença, *-ano* (> *-anus*) i *iano*, (*-ianus*). En efecte:

- TONYÀ (Toniano, 939). El sufix ens permet partir de la base llatina *tonus* 'to, tro', el significat de la qual resulta certament impropri d'un topònim, per la qual cosa hom l'ha considerat com un derivat de l'hipotètic antropònim **Tonus*. Ara bé, el final d'aquest mot no ha de ser obligatòriament *-us*. En aquest sentit el llatí ofereix finals disil·làbics en formes *-eus* (*aureus*, *balteus*); però també en *-eus*, específiques de substantius masculins agafats en préstec del grec. Es tracta sobretot de noms propis mitològics d'herois grecs, amb estructura disil·làbica: *Atreus*, *Perseus*, *Teseus*, etc.¹⁴ Així doncs, i considerant aquesta possibilitat, tenim un antropònim disil·làbic, amb un possible final en *-eus*, el significat original del qual passà desapercebut pels llatínoparlants. Així doncs —i partint de **Toneus*—, les lleis fonètiques ens condueixen fins el nom d'agent **τονεύς* 'corder, corratger', format a partir de *τονος*, *-ον* 'corda; cable', d'on la recaracterització llatina **Toniano*.

- FORTIÀ (Fortuniano, 968). Hom el fa procedir de l'antropònim *Fortunius*.¹⁵ Ara bé, tant si el mot correspon a un antropònim com a un mot sense sentit semàntic per als llatínoparlants, podem esperar el femení *fortunia*, d'on les lleis fonètiques (en aquest cas les que fan referència a manlleus agafats en préstec a partir del segle II a.C, on la *f* llatina és el resultat d'una correcció hel·lenitzant de l'aspirada grega φ), ens permeten, una vegada més, arribar fins a un compost grec. En aquest cas **φορτωνία* 'que carrega les mercaderies', de *φορτώω* 'carregar' i *ῶνία* 'mercaderies'.¹⁶

Tot plegat, doncs, ens obliga a preguntar-nos: ¿Per quina raó la lingüística catalana no pot acceptar uns resultats com aquests? ¿Quins són els criteris que hom aplica per acceptar una etimologia en perjudici d'una altra?

3.- Algunes consideracions lingüístiques

Abans de contestar aquestes preguntes hem d'establir, primer de tot, les consideracions lingüístiques necessàries sobre les quals basar els nostres arguments. En aquest sentit, és sabut que en la formació del patrimoni lèxic de la llengua de Roma hi intervingueren, en gran mesura, molts elements manllevats de les colònies gregues d'occident. Aquest transvasament constant s'inicià a partir dels primers temps dels assentaments grecs, al llarg d'Itàlia i Sicília, i afectà tant la llengua culta com la popular. De fet, fou tan gran l'admiració de Roma per l'antiga cultura hel·lènica, que la llengua d'aquests esdevingué la segona llengua oficial de l'Imperi, i continuà essent la primera en tots aquells territoris que havien format part del món hel·lènic.¹⁷ Això fa, per tant, que puguem considerar que tal situació es repetís en les antigues ciutats gregues del golf de Roses i, en conseqüència, també en llurs *hinterlands* respectius. Situació aquesta que degué perllongar-se en el temps, puix que, com està comprovat, la romanització fou un procés molt lent, malgrat la seva imposició final.

D'ésser així, els tractaments fonològics que hauríem d'aplicar a l'estudi de mots de possible origen grec, passats pel sedàs del llatí, els hauríem de situar, en primer terme, a partir dels manlleus agafats en època arcaica (550-475), edat d'or de la influència grega sobre el llatí; i, en segon terme, caldria emplaçar-los a partir del moment en què els romans conquereixen Grècia i es posen en contacte, d'una forma directa, amb la cultura hel·lènica.

Les inscripcions i d'altres testimonis ens permeten albirar quines foren les transcripcions dels grafemes grecs a la llengua de Roma, i com aquests grafemes evolucionaren dins de cada mot particular. D'aquesta manera sabem que els mots grecs dins de les inscripcions arcaïques es caracteritzen per sincretismes inevitables, puix no debades l'alfabet llatí posseïa vint-i-una lletres mentre que el grec en tenia vint-i-cinc. Així:

ε, η, ει > *e*; ο, ω > *o*; ι, ει > *i*; σ/ζ > ll. arc. *s*-, ll. clà. *s*-/*z*-; π/φ, τ/θ, κ/χ > ll. arc. *p*, *t*, *c*, ll. clà. *p/ph*, *t/th*, *c/ch*; υ/ου > ll. arc. *u*, ll. clà. *y/u*.

De la mateixa manera podem constatar que l'evolució pròpia d'aquests manlleus dins les paraules llatines tingué com a trets rellevants:

- Sonorització de π en *b* (en general podríem parlar també d'una atenuació de les mudes fortes en suaus).¹⁸
- Aparició de vocals anaptíctiques llatines a l'hora de transcriure les seqüències consonàntiques κλ, κμ, κν, μν..., inexistents en llatí.
- Metàtesi i dissimilació que ateny especialment la líquida *r*.
- Tancament de ο en *u* en síl·laba inicial.

- Tancament de les vocals breus interiors.
- Tendència, sobretot en el tractament propi dels finals, d'una evolució fonètica en general poc avançada.¹⁹

Tot plegat amb manifesta inseguretat a l'hora de produir consonants oclusives i vocals posteriors.

Malgrat aquestes certeses, però, les dades lingüístiques proporcionades per les fonts clàssiques resulten encara insuficients per tal de determinar, amb un cert marge de seguretat, els orígens d'aquests mots. Això fa que s'hagi de recórrer, dins els paràmetres morfològics de la llengua grega, a reconstruccions no testimoniades. En aquest sentit Biville²⁰ es pregunta: "Dans quelle mesure a-t-on le droit, en l'absence d'original grec attesté, de reconstruire des formes grecques à la lumière de leurs seuls représentants latins? Nombreux sont en effet les mots latins d'origine grecque pour lesquels la langue grecque ne fournit pas de prototype correspondant ou exactement conforme. Le problème est particulièrement aigu pour les dérivés tels que *drachmi-isso*, qui peuvent être interprétés comme des emprunts de formes grecques non conservées, ou comme des hybrides dérivés, en latin, à partir des bases grecques empruntées [...]." Finalment acaba assenyalant, més endavant: "En présence d'alternatives de ce type (qui sont loin d'être exceptionnelles), quelle attitude convient-il d'adopter?"²¹

La resposta cal cercar-la, com no pot ésser d'una altra forma, en els dictats de la filologia clàssica quan obliga a seguir, d'una banda, les regles de correspondència i evolució fonètiques, mentre que de l'altra exigeix considerar el context històric, geogràfic i sociocultural en el qual es presenta el mot. En el nostre cas –i pel que fa a les lleis fonètiques de correspondència–, poc podem afegir del que es deriva de l'estudi dels manlleus a través de les fonts clàssiques en diferents èpoques. En canvi, però –i pel que fa a les dades externes que ens han de permetre obtenir la visió correcta de com succeïren els esdeveniments històrics en el nostre país abans de l'arribada dels romans–, ¿podem asseverar que estan definides correctament? Ja que, ¿disposem de la necessària visió o, el que és el mateix, de dades suficients que ens permetin comprendre els fets històrics ocorreguts en el nostre país abans de la romanització?

4.- La forma tradicional d'enfocar la qüestió

Vegem, però, en aquest sentit, com tracta i resol la qüestió la lingüística històrica catalana. A tal efecte –i per tal de poder veure quines són les consideracions, els supòsits i les hipòtesis amb què treballa la lingüística històrica catalana–, ens servirem, a títol d'exemple, de dos articles extrets d'un dels treballs del nostre eminent romanista Joan Coromines; en concret els que fan referència als topònims: TREGURÀ (Tregurano, 977; Trugurano, 978; Tragurano, 1194) i LLEBRÓ (Lebora, 1355).²²

- Del primer, i després de reconèixer vacil·lacions antigues pel que fa a la pronúncia de la

primera vocal i que ell acaba per establir definitivament com a *e*, diu: “L’anàlisi fonètica ens condueix, essent així, a una base *TRICORIANUM que cal acceptar quasi cegament; que si tinguéssim una –G- etimològica aquesta havia de desaparèixer en aquesta combinació ens ho mostren teula *tegula*, neulella *ligulella*, La reula *illa regula*, braolar *bragulare*: i és sabut que la totalitat dels noms en –à(-anu) provenen a Catalunya de bases en –ianum, quasi sense excepció, i no pas en –anum.” I acaba conclouent: “Es tracta evidentment d’un derivat adjectiu del nom de la tribu gàl·lica dels Tricorii [...]”

- Quant a LLEBRÓ, després d’estranyar-se que la forma que “revesteix el nom en els documents, i que és sempre Lebor a o, en grafia catalana, Llebor a”, i després d’emetre tot un seguit de raonaments encaminats a concloure que: “contra les aparences documentals, doncs, hem de postular que fou Llebroa la pronúncia originària, que no havent estat adoptada per l’administració, fou de vida subterrània fins als nostres temps”, la seva anàlisi el porta a proposar una forma originària *ILIPRUA o *ILEPLUA, d’altra banda sense cap referència semàntica, que fa procedir de l’iber o, en tot cas, d’alguna llengua no indoeuropea.

És a dir, malgrat la proximitat de les dues poblacions (estan gairebé davant per davant, separades només pel riu Ter), estaríem en presència de dos assentaments tan dispars com un de celta i un altre d’ibèric o basc o vés a saber què, l’existència dels quals devia transcórrer en perfecta harmonia durant segles sense que la pronúncia dels noms dels seus respectius pobles patís cap mena de contaminació o influència mútua. Situació que, és clar, els romans van alterar definitivament, fins integrar-los totalment en el seu àmbit cultural i lingüístic.

És veritat que en el nostre país i en aquesta època es donà, en algun cas excepcional, una situació d’aquestes característiques, on dues comunitats lingüísticament diferents varen conviure plegades. Però això només fou possible per l’existència d’una *polis* com l’emporitana i per l’atracció que, tant des del punt de vista econòmic com cultural, exercí sobre les poblacions nadiues. En el nostre cas, però, ¿quina influència podia exercir qualsevol de les dues col·lectivitats sobre l’altra? D’altra banda, ¿és que durant tots aquests anys de veïnatge les dues poblacions no van entrar en contacte?

Segurament és aquí, com en cap altre lloc, on es posa clarament de manifest l’interès de Joan Coromines per situar assentaments celtas allà on se’n presenti l’ocasió, puix no en va les seves tesis sobre els *sorotapes* (per utilitzar la seva pròpia terminologia) necessiten imperativament una demostració tangible de la seva veracitat. Potser sigui per això que en les seves anàlisis no hi ha hagut cabuda per a d’altres hipòtesis, malgrat l’existència de resultats coherents i versemblants que, tant des del punt de vista formal com semàntic, poden aportar llum a aquesta qüestió tan important, complicada i debatuda.

Sense anar més lluny, resulta obvi que es donen per certes algunes qüestions encara no resoltes definitivament. Per exemple: ¿qui ens assegura que els habitants d’aquestes con-

trades, durant els primers segles de la nostra era, parlaven llatí vulgar o la llengua que s'esdevingué posteriorment? ¿I si succeí, com a la regió italiana de l'Apul·lia (Magna Grècia), que en aquests indrets pirinencs la romanització no es va completar fins època molt tardana, i com a conseqüència de la presència en el seu territori, precisament, d'una considerable població grecoparlant, d'altra banda supervivent de les antigues colònies gregues del golf de Roses?²³ En aquest sentit, com justificar, si no, els noms dels nadius que apareixen en l'acte de consagració de l'església de Sant Jaume de Queralbs, de l'any 879, i que són:

- OSSELOS = gr. *ωσσελος 'que desitja oir', compost juxtaposat de ὠς, forma dòrica de οὖς 'orella' i σελο, forma dòrica de θελο 'voler; anhelar'.
- MELANDRUS = gr. μελῶνδρυς 'de roures negres'.
- ANDALEGUS < *ll. vg. **Antalegus* i aquest del gr. *ανθελεγος 'que recull flors', compost de ανθε 'flor' i l'arrel λεγ- 'recollir'.
- BRADILA²⁴ < ll. vg. **Bratilas* i aquest del gr. *πραθυλας 'que ven sacs fets amb la pell d'animals', compost amb l'arrel πρα- 'vendre' i el s. θυλας 'sac fet amb la pell d'animals'.²⁵
- IGIGA del sintagma *υγιαγα 'molt fort', forma àtica de υγιε 'fort; robust' i l'adverbi γα 'molt'.
- ABO = gr. ἄβος, a 'jove; púber'.
- NAMPIO del comp. *νεμππιος 'que porta a pasturar els cavalls', format amb el tema del v. νέμος 'portar a pasturar', i l'adj. ἵπιος 'cavallí; hípic'.²⁶
- AUIDO del gr. *αυιδος 'que té molts néts', comp. amb α augmentativa i el s. υιδους 'nét'.

Aleshores, la presència d'aquest substrat ens permetria, d'una banda, donar una explicació coherent de la vacil·lació tan pronunciada en la grafia de la primera vocal del mot **Traguranium*, puix que els llatinoparlants d'aquestes regions, tal com va passar precisament en la regió d'Apul·lia, tancaren el timbre de la /a/ fins a convertir-la en /e/; mentre que d'altra banda no caldria considerar la -G- no etimològica, puix que hagués estat pronunciada ininterrompudament, d'acord amb la tesi abans esmentada, de la mateixa manera, i com correspon, fins a finals del segle VII o començaments del VIII de la nostra era per grecoparlants descendents dels mateixos individus que la van crear.

Així doncs, i partint de l'híbrid *traguranium* 'pertanyent o relatiu als de Tragur', mot provinent de **tragurus* (forma, d'altra banda, sense cap sentit semàntic per a un llatinoparlant i d'aquí precisament el sufix, -*anium*), les lleis fonètiques ens permeten arribar fins

el gr. *τραγουρος?? ‘el que té cura dels boc’s’,²⁷ compost format a partir del tema de τράγος ‘boc’ i la forma, -ουρος (de ὄρᾱω), nom d’agent en el sentit semàntic de ‘vetllar per; tenir cura de; vigilar’.²⁸

I el mateix podríem dir de Llebró, puix que les lleis fonètiques ens permeten arribar, a partir de *lebora*, fins el gr. *λεποραξ ‘que neteja, tria o esclovella el gra de raïm o qualsevol altra mena de baia’,²⁹ compost substantiu format amb el radical del verb λεπω ‘triar; esclovellar; pelar; netejar’, i el substantiu ῥῶξ ‘gra de raïm’, però sovint usat també per anomenar altres tipus de baies.³⁰

És cert que la manca de documentació precisa referent a les fonts originals obliga a fer intervenir consideracions extralingüístiques, per tal d’establir etimologies que encaixin dins la lògica comunament acceptada del que hom pensa que foren els fets històrics. Però, i si aquestes hipòtesis, sobre les quals es volen sustentar aquestes reconstruccions, no poden a la vegada establir-se amb seguretat? Aleshores resulta clar que moltes de les etimologies proposades per la lingüística històrica catalana discorren per terrenys rellics: a què ve, doncs, aquesta absoluta seguretat, moltes vegades contrària fins i tot a la lògica? ¿Per què no assenyalar etimologies alternatives, quan aquestes es presenten, si l’anàlisi que se’n desprèn –ja sigui des del punt de vista lingüístic o semàntic–, ens condueixen a resultats del tot versemblants?

Considerem, a títol d’exemple, els següents topònims:

- TER, Riu (**Ticiro**, 887; **Tezere**; **Taceram**). Hom fa provenir aquest mot d’un patronímic germànic, sense sospesar que seria l’únic exemple conegut, almenys en molts quilòmetres a la rodona, que un riu hagués pertangut mai a algú. Resulta obvi, d’altra banda, que si algun personatge històric hagués merescut tal honor, no hi ha dubte que apareixeria en els llibres d’història; i que sapiguem, aquest no és el cas. De fet, aquest és un exemple paradigmàtic de la “ceguesa” amb què, en alguns casos, ha actuat la lingüística catalana pel que fa a la participació directa de la llengua grega en la formació del nostre patrimoni lèxic. En efecte, la vacil·lació en la pronúncia de les vocals d’aquest mot recorda la que es produí amb la vocal grega η, al llarg de tota la llatinitat. Així, en els manlleus antics [e] < ε, η, mentre que en els recents [i] < i, υ, η. A més, entre els segles III i VI, trobem testimoni que les seqüències gregues κτ i γτ, podien ésser reproduïdes per tz(i) o z(i), fet que explicaria la presència de la z en el segon mot. Quant a la tercera forma, resulta clar que es tracta de la forma intermèdia del mot, puix que, en els finals romànics, la -m es mantingué sense alteració ulterior.³¹ De ser així, doncs, tot ens condueix a una base del tipus *τηκηρεμ-, o *τηχηραμ-. Un cop arribats aquí, les lleis fonètiques ens permeten arribar sense dificultat fins el mot grec *τηκηρεμος ‘que es desfà o es dissol tranquil·lament’, compost format amb el tema del v. τήκω (dòr. τήκω) ‘dissoldre; desfer’ i el tema de l’adj. ἡρεμος ‘tranquil; suau’, aplicat, sens dubte, al comportament del riu en arribar al mar.

- PONTÓS (**Pontonos**, 959). Hom el fa provenir del llatí *ponte* 'pont', més el sufix diminutiu *-ones*, malgrat que se sap que la configuració geogràfica antiga d'aquest indret era d'aiguamolls, lloc on es fa difícil d'ubicar-hi una construcció d'aquesta mena. No obstant això, ¿no resulta més versemblant remuntar-nos, sobretot per la presència propera de la ciutat jònica d'Empúries, fins al gr. *ποντονος 'inundable', adjectiu format a partir del verb ποντοω 'inundar; submergir en el mar', i el sufix, -vo (nom. νοσ, η, ον), formador d'adjectius amb significat passiu?³²

- BOADELLA (**Buchatella**, 884). Hom considera que el mot prové de l'antropònim *bu-Atila*, mot procedent de l'àrab vulgar, derivat a la vegada del clàssic *Abu(l-)Qatil(a)*.³³ Ara bé, sabem que en català el grup *-ly* es va palatitzar en *l*, la qual cosa ens permet partir de la forma **buchatelia*, amb el sufix morfològic que correspon a un neutre pl. de la tercera declinació llatina, forma que ens permet esperar el nominatiu neutre **buchatelum*. Els finals en *-ium*, però, corresponen, en els manlleus del grec, a finals en -εῖον (el diftong *ei* es redueix a *i* en hiatus),³⁴ la qual cosa ens condueix fins el gr. *βουκατηλειον 'indret molt dret o costerut'???, comp. de *βούκατηλυσ 'costerut; inclinat', format a la vegada de βοῦ,³⁵ prefix augmentatiu, i el s. κᾰτηλυσ 'inclinat; pendent'.

Aleshores, ¿per què descartar l'opció grega quan aquesta descriu correctament l'indret? Per quina raó inqüestionable no hem de considerar la possibilitat d'una aportació grega directa en la formació del nostre substrat? ¿És que hi ha indicis arqueològics que indiquin d'una forma clara i rotunda que algun poble celta hagi habitat mai l'alta vall del Ter? ¿És que hom ha localitzat restes àrabs a Boadella?

5.- El paper de l'arqueologia

És cert que existeixen raons d'ordre arqueològic que fan que, ara per ara, sigui complicat sostenir l'hipòtesi d'una influència directa del grec en la formació del nostre patrimoni lèxic. Però no es menys cert, també, que les dades *objectives* que haurien de sostenir hipòtesis alternatives són tan o més fràgils que les que hem esmentat.

D'entrada, però –i com a conseqüència de les darreres excavacions efectuades a Ullastret, juntament amb el descobriment a Pont de Molins del tresor de monedes primitives gregues (s. IV aC), la posada al descobert de les sitges especialitzades de Pontós, a més dels indicis que apunten que en la mateixa Empúries s'hi practicà la metal·lúrgia–, l'opinió generalitzada que ha situat des de sempre els assentaments grecs només al llarg de la costa s'està posant seriosament en qüestió. Però és que a més, tampoc no cal esperar ensopegar amb grans troballes arqueològiques, especialment monumentals, ja que estem parlant d'exploradors i pastors, més que de colons. Homes que s'endinsaren cap a l'interior del país a la recerca de tot allò que els pogués interessar i de què treure'n profit. Mentre ho feien posaven noms allà on no n'hi havia, i molt probablement mai no n'hi havia hagut

abans. La imatge ja clàssica d'una població grega atemorida, parapetada darrera les muralles per la presència de les poblacions nadiues, pot servir per explicar o visualitzar els primers anys de les colònies o, en el millor dels casos, justificar algun fet puntual, però de cap manera no pot explicar i justificar l'impacte i l'empremta deixada en el país per la presència en el golf de Roses de les dues ciutats gregues. I és que si hem de fer cas de les paraules del professor Blanco Freijero, "Tal vez en el siglo -V, mientras Marsella pasaba por un mal momento económico, Emporion asumiese la dirección de gran parte o de todo el comercio griego del Mediterráneo occidental, haciendo uso de su situación estratégica, no sólo frente a los pueblos del golfo de León y de Cataluña, sino en relación con las Baleares y con el área del comercio cartaginés. Tal es la compleja e interesante problemática que en el momento actual rodea a la ciudad griega de Ampurias", difícilment s'hagués pogut assolir aquesta posició capdavantera (per no parlar fins i tot de la pròpia supervivència de la ciutat), sense el control militar i polític d'una vasta àrea al voltant de les dues ciutats que permetés i, alhora garantís, el subministrament continuat de matèries primeres. En aquestes condicions difícilment podien les dues ciutats viure d'esquena al país. Així ens ho posa de manifest el document recentment descobert de Pech Maho, en el qual se'ns informa que els emporitants construïen vaixells d'un cert calat (ᾠκατία), i també barques més petites i lleugeres per desembarcar (λέμβοσ), destinats a ser venuts a habitants d'altres ciutats gregues.³⁶

No hi ha cap dubte que la construcció naval constituïa en el món antic una veritable *indústria*,³⁷ l'activitat de la qual difícilment es podia portar a terme sense endinsar-se cap a l'interior a la recerca dels materials necessaris per treballar-hi: avet per al màstil i els remes, alzina per a la quilla, i pollancre per a les altres parts de la nau, per no parlar de les veles, fetes amb pell, o de les àncores, fetes de metall, utilitzades ja a partir de finals del segle VII aC.³⁸

Crec, doncs, que ja estem en condicions de contestar la pregunta que ens hem formulat de bon començament i que plantejava per què la filologia catalana no accepta resultats que vagin més enllà dels tradicionalment admesos. En aquest sentit, ¿qui millor per contestar-la que Miquel Tarradell. Efectivament, diu: "El papel del Próximo Oriente y del Mediterráneo oriental como foco básico que proyectó sus influencias hacia el oeste, después de medio siglo de eclipse en la mentalidad de la mayoría de los prehistoriadores, ha vuelto por sus fueros. Cada día valoramos más el camino marítimo mediterráneo en la llegada de muchas novedades hacia nuestro país. Por lo menos a partir del neolítico y de manera más clara y segura en la Edad de los Metales, las navegaciones de Este a Oeste jugaron un papel importante." Per continuar un xic més endavant: "La Europa mediterránea manifiesta unos caracteres privativos, que pueden ser atribuidos en parte a fenómenos llamémosles locales y que no es preciso que sean paralelos a los que se hallan contemporáneamente más al norte."³⁹ Vet ací, doncs, on cal cercar el menysteniment sistemàtic de tot allò que fa pudor de grec i que porta a pensar que darrera el rebuig i abandó de tot un

seguit d'etimologies alternatives donades com a poc segures o improbables, s'hi amaguen motius i raons —que podríem considerar *ideològiques*—, encamanidades a justificar posicionaments particulars o simplement interessats.

6.- El paper de l'etnologia

I és que, efectivament, la tradició celtista (i en menor grau la basquista), promoguda i defensada per lingüistes centreeuropeus, pesa tant sobre les actuals concepcions de la lingüística històrica catalana que, fins i tot davant l'evidència, aquesta ha de recórrer a explicacions inversemblants i artificials per tal de seguir mantenint posicionaments que justifiquin aquesta visió dels fets. Perquè si no, ¿com entendre que per explicar la presència incontestable en el nostre patrimoni lèxic d'un bon nombre de mots no cultes, de clara ascendència grega, s'apel·li a les llargues relacions comercials de la corona catalano-aragonesa pel Mediterrani, durant l'època medieval?⁴⁰ És que foren realment tan llargues i determinants com per poder introduir en la nostra parla una quantitat tan gran de mots? La majoria d'aquests mots es subscriuen a una determinada activitat econòmica com és la marinera, ¿ha de significar això que els catalans no sabien pescar, o potser no havien pescat abans d'aquests contactes? Podríem considerar aquesta tesi si parléssim de paraules que designessin innovacions tècniques, però molts dels mots estudiats formen part de la manera més ancestral de practicar la pesca.

Coromines, en aquest sentit, argumenta: “Molts dels mots estudiats tenen com a font un terme estrany al grec clàssic, alguns d'ells de formació bastant tardana”. Però aquest fet, no estaria confirmant, precisament, que ens trobem davant una evolució pròpia i vulgar del grec parlat pels descendents d'aquells primers colons, en consonància amb la hipòtesi abans esmentada?⁴¹

Després de tot, ¿es pot considerar una casualitat que Catalunya, juntament amb Itàlia, on la presència grega fou certament considerable, sigui un dels dos centres d'irradiació del vocabulari grec cap als pobles veïns?

7.- La indústria de la llana

És coneguda la importància que tenia per als antics grecs la indústria de la llana. I no em refereixo a la confecció quotidiana de la vestimenta, sinó a una autèntica indústria respecte a la qual Empúries i Roses, molt probablement, no en varen quedar al marge. En aquest sentit A. Rocco, recolzant-se en els testimonis de Varró i Plini, demostra que en el món antic la tècnica de la tosa, així com el comerç de la llana, estaven en mans dels grecs. Varró senyala, per exemple, que els primers especialistes de la tosa arribaren a Itàlia provinents de les colònies gregues de Sicília envers el 300 aC:

Varr., RR2, 11, 10: *Omnimo tonsores in Italiam primum uenisse ex Sicilia p. R. c. CCC-CLIII, ut scriptum in publico Ardeae in litteris extat, eosque adduxisse Publium Titinium Maenam.*

Des d'un punt de vista econòmic, el pasturatge oví practicat a una certa escala, amb la consegüent sobreexplotació de les pastures i la pràctica de la transhumància, només podia ésser realitzada per un tipus de societat capaç de treure rendiment dels excedents obtinguts. Aquest no era el cas de les tribus nadiues puix que és conegut amb escreix el seu ancorament en el neolític, lluny de qualsevol sistema *intensiu* d'explotació ramadera i lluny, per tant, d'exhaurir les pastures d'origen. A més, la pràctica de la transhumància requereix camins i passos segurs per on transitar, situació que difícilment podien garantir les dèbils, atomitzades i anàrquiques tribus autòctones.⁴² Si a tot això hi afegim la poca presència de toponímia llatina que faci referència a aquesta activitat tan important al llarg del país, no pot resultar estrany que postulem la hipòtesi de la presència de pastors grecs al llarg del territori que s'estén de la costa fins el Pirineu oriental. En realitat, podem anar més lluny i postular que ells foren els introductors d'aquesta activitat, tal com s'ha entès fins fa ben poc en el nostre país. Corrobora aquesta tesi, no tan sols l'existència de toponímia al llarg del territori⁴³ sinó, cosa que resulta més sorprenent, la presència en el lèxic tècnic del món de la llana de mots com:⁴⁴

- CLEDA.⁴⁵ Tot i establir com a segura la procedència cèltica KLETA 'id', res no indica com aquesta llengua pot haver creat un mot com aquest partint de l'indoeuropeu. En primer lloc, perquè si hom pretén fer-lo derivar del grau zero de l'arrel **kel(kl)* 'cobrir; protegir', l'evolució fonètica de la labial i. e. **l̥*, no dóna el resultat que caldria esperar (li, al en v. irl. o ly, al en gall.). I en segon lloc, perquè si es fa procedir de **kleu-* 'forrellat' (gr. κλέισ 'clau' = ll. *clavis* 'clau; forrellat' = irl. ant. clo 'clau'), el que no queda clar aleshores és la procedència del sufix, -ta, atès que el celta formava l'imperatiu a partir del tema de present al qual s'hi afegien un seguit de sufixos cap d'ells provinent de la base adjectival verbal i. e. **-to* (d'aquesta base es formava precisament el paradigma del pretèrit passiu).⁴⁶ Però és que l'antic àtic posseïa el s. κλησ 'tot el que serveix per tancar', amb un genitiu testimoniati, κληδός, la qual cosa fa que tinguem un tema acabat amb dental muda no precedida de v, la declinació del qual ens permet esperar un acusatiu en -α, és a dir: **κληδα* (= CLEDA) 'la que serveix per tancar'.⁴⁷

- GAIATO 'bastó de pastors'. Hom el fa procedir del llatí vulgar hispànic (hispànic!) **cajatus* 'bastó a manera de porra', derivat a la vegada del ll. tardà *caja* 'porra', malgrat que és ben sabut que els pastors en la seva feina quotidiana mai no colpegen les ovelles. Ara bé, sabem que la *g-* inicial del llatí va subsistir en català (cf. *gutta* > gota; *gallu* > gall),⁴⁸ mentre que la dental -t- intervocàlica esdevingué sonora fricativa (cf. *vita* > vida; *maturu* > madur).⁴⁹ Semblaria, doncs, com si el mot hagués seguit altres lleis fonètiques que no són les que corresponen a un mot català provinent del llatí. D'ésser així, el mot ens condueix de nou a la hipòtesi d'una població grega, dedicada al pasturatge, que devia ser-

vir de vehicle per conservar el mot i, posteriorment, incloure'l dins una llengua romànica ja separada del llatí vulgar. Però és que, a més, les lleis fonètiques ens permeten remuntar-nos fins el gr., **χαιατος*, mot que per haplogogia derivaria alhora de **χαιοτατος* 'el més venerable', superlatiu de l'adj. *χάιος* 'venerable; noble' (amb el comparatiu testimoni *χαιώτερον*), possibilitat que es veu reforçada per l'existència de *χάιον* 'gaiato', substantiu que podem fer procedir de la contracció del tema de l'adjectiu i la desinència del genitiu plural, -ov; és a dir, **χαιοον* 'dels venerables'. D'aquesta manera obtenim un sentit semàntic àmpliament reflectit en l'antiguitat (només cal recordar el significat de la vara de Moisès). Estaríem, per tant, davant un mot que a còpia de ser usat i de concentrar-se en una sola activitat acabaria per modificar el seu sentit semàntic original de pertinença a la persona més venerable, per esdevenir el símbol del cap, guia o conductor.

- ARTIGA 'tros de terra que ha estat arrabassat'. Hom considera aquest mot preromà de procedència cèltica (sense correspondència amb el celta insular!), i que admet una base *ARTICA. Les lleis fonètiques ens permeten, estirant el fil fins arribar al gr. **αρτιχη*, adjectiu oxíton i de tres terminacions, construït a partir de l'arrel *ἄρ-* 'elevant' i el sufix, -*τικο* (nom. *τικός*, *τικη(α)*, *τικόν*), que denota aptitud. És a dir, tindríem el significat de 'apte per ésser elevat', el qual faria referència a l'estat del terreny després de ser desbrossat, per tal de fangar-lo, cavar-lo o llaurar-lo.

- GALOI 'és dit de qui no està prou bé de salut'. Coromines el fa provenir de GALA, però donat el seu significat contrari exposa: "Degué començar per ser una expressió de signe optimista si bé només moderadament, d'acord amb el sufix [...]. A còpia d'usar-se en frases eufemístiques i potser iròniques [...] ha acabat per prendre signe negatiu." Amb tot, però, les lleis fonètiques ens condueixen fins **καλοις* 'tumor de l'ovella, o del bestiar de llana', comp. amb el s. *κάλη*, -*ησ* 'hèmia; tumor', i el s. *όις* 'xai; ovella; bestiar de llana'.

- NÈDOL 'herbatge de pastura encara no trepitjat pel bestiar', diminutiu del ll. **nedus*, però gr. **νέδος* 'menjar nou', comp. format amb *νεη*, forma jònica de *νεα*, fem. de l'adj. *νέος* 'nou' i el verb *έδω* 'menjar'.

- GAMAT 'animal que pateix malaltia llarga i no té forces ni delit'. Hom li atribueix un origen incert, probablement de l'àrab *gamma* 'afligir-se; sufocar-se', però gr. *κόματος* 'esforç', però també 'cansament', significat que descriu correctament la malaltia.

- GOS DE TURA. Hom postula un origen expressiu per al mot GOS, mentre que fa provenir TURA del ll. vg. **atturare*, probable alteració del cl. *Obturare* 'tapar; tancar', d'on 'barrar el pas; detenir'.⁵⁰ Ara bé, en *La Ilíada*, Homer utilitza el mot *θυραωρους* 'que borda a la porta', compost de *θυρα* 'porta' i l'arrel del v. *ωρυομαι* 'bordar', com a sinònim de gos guardià.⁵¹ Tenint en compte aquesta dada podem construir el compost juxtaposat **αγοστηθυρα* 'que condueix fins la porta', format amb el s. **αγος* 'guia; conductor', l'adv. *τή* 'on', i el s. *θύρα* 'porta', sinònim que ens permet definir una determinada carac-

terística d'aquest animal, com és la de ser capaç de guiar el ramat fins a casa o, en el pitxor dels casos, fins al corral.⁵² El fet que el compost s'hagués conservat pràcticament sense cap alteració fins als nostres dies s'explicaria per la utilització continuada de grecoparlants, en consonància amb la tesi defensada en aquest treball, fins la seva desaparició, al final de la romanització total del país.⁵³ Forma a partir de la qual els parlants de la llengua vulgar van reinterpretar, separant els seus components, per constituir el sintagma *gos de tura*, fet que ocasionà que en la nostra llengua apareguessin dos mots nous, sense paral·lelisme en tota la llatinitat, com ara el substantiu *gos* i el verb *aturar*.

Així doncs, resulta difícil d'acceptar que un grup humà de les característiques dels grecs d'aquells temps, organitzats socialment i militarment, amb un nivell cultural i tecnològic molt superior a les tribus que en aquells moments campaven pel país, i amb unes necessitats que anaven molt més enllà de les de la pura supervivència (on l'enriquiment personal primava per damunt de cap altra consideració), deixés d'aprofitar les oportunitats que els oferia un territori pràcticament verge com la Catalunya d'aquell moment: terres per establir-s'hi,⁵⁴ fusta per explotar,⁵⁵ minerals per extreure; fruits, herbes i arbusts les virtuts dels quals sabien aprofitar com cap altra civilització d'occident,⁵⁶ per no esmentar la quantitat de pastures infrautilitzades o senzillament no utilitzades que s'estenien a quatre o cinc dies de camí de la costa. I això sense considerar activitats alienes a la producció o al comerç, tan importants per als grecs, com la religió o la medicina. És coneguda l'enorme afició dels grecs per les deus d'aigua, de la qual n'eren uns experts catadors. Potser no és una casualitat que la divisa d'Empúries fos Pegàs, el déu de les fonts i les deus d'aigua, que brollaven en gran nombre a només cinc dies de camí en unes muntanyes que ells albiraven des de la costa.⁵⁷ Com segurament tampoc no ho és l'existència de temples dedicats a Asclepi i Serapis, déus de la curació, quan tota la muntanya que s'estén del Cap de Creus fins al massís del Puigmal està farcida de plantes com en gairebé cap altre lloc de la Mediterrània.⁵⁸

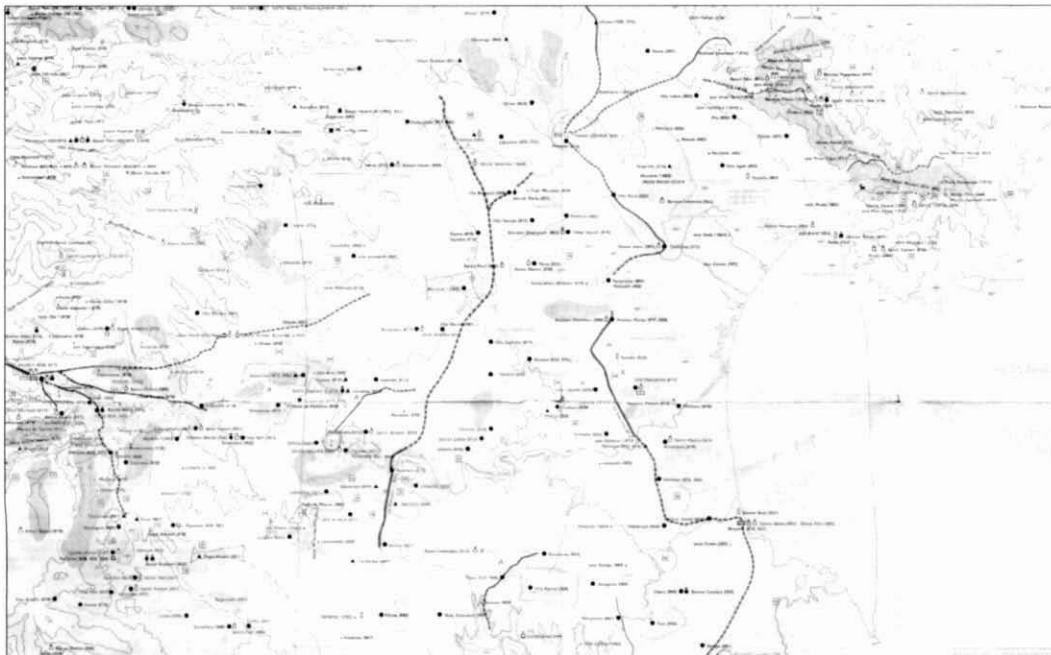
En resum, no hi ha cap raó etnològica ni historiogràfica determinant que obligui la lingüística històrica catalana a desestimar sistemàticament una influència directa de la llengua grega en la formació del nostre patrimoni lèxic, en benefici, d'altra banda, de fonts lingüístiques encara menys testimoniades, la influència hipotètica de les quals no ha deixat pràcticament cap rastre cultural ni arqueològic.

8.- El testimoni de la toponímia

Tots els arguments citats fins ara estarien mancats de valor si no anessin acompanyats d'un treball de camp el més ampli possible. L'objectiu d'aquesta segona part té per finalitat obtenir resultats que avalin precisament aquests arguments. Començarem, per això, analitzant topònims situats al llarg del que fou la primera línia de mar, desplaçada avui dia terra endins.⁵⁹

Així tenim:

- SIURANA D'EMPORDÀ (**Sivirana**, 939). El mot es presenta amb una terminació **-a**, que correspon, en la llengua llatina, a un nom. pl. corresponent a la segona declinació; per tant, podem esperar un nominatiu singular en **-us**, i d'aquí la forma ***siviranus**. A més, la **-v-** intervocàlica prové de **b**, i aquesta pot ésser la conseqüència de la sonorització de **p** grega. Tot plegat ens condueix al comp. gr. ***σιπιρανοσ** 'que inunda l'escuma de mar', comp. format amb el tema del s. **σιήπιον**, **-ou** 'escuma de mar' i el radical **ραν-** (de **ράινω** 'inundar').⁶⁰
- (**Amidon**, 844) = ***αμυδων** 'indret sense molleses; indret sec', compost format per **α** privativa i ***μυδων** 'indret humit', nom format pel tema nominal de **μύδος** 'humitat' i el sufix **-ων**, que denota indret.
- TOR (**Toro**, 959). Hom el fa procedir d'un gentilici llatí **Tauranum**, derivat de **Taurus**, però el grec ens permet la construcció ***τοπο** 'les dues fites', crasi de **τῶ**, (nom. dual de l'article **ὁ**) i **ὅρος** 'fita; límit'.
- PALOL DE VILA SACRA (**Palatiolo**, 939). Del ll. **palatis** = gr. ***πηλαθισ** 'fang i llot', compost copulatiu format amb **πηλος** (dòr. **πηλός**) 'fang', i **θίς** 'duna; llot'.

La geografia grega a Catalunya.

- GARRIGA, La (**Carrica**, 939), de *καρρηχη 'enfront l'escull o el trencant de roques', compost format amb la preposició d'acusatiu κατά 'enfront'⁶¹ i el s. jònic ρηχη 'roca riberenca del mar; escull; trencant'.
- VILAMORELL (**Morelli, Vila**, 982). De *μορελιος 'tros empantanegat' de μόρα 'part' i *ελιος 'empantanegat', adj. del s. ἔλος 'pantà'.
- BORRASSÀ (**Borraciano**). Híbrid que ens permet partir del ll. *borracius* i arribar fins a gr. *πορρακιος 'molt allunyat de la punta', comp. amb l'adv. πόρρω 'molt endins; molt allunyat' i el s. ακίς 'punta'.
- MANOL, Riu (**Manevolum**, 878). Els noms en -βολος, que designaven indrets van ser incorporats dins els derivats llatins amb el sufix mediatiu *-bulum* (περὶβολος 'tancat' > *peribulus, peribulum*; χατὰβολος > *catabolum*). Per tant, partint de la base ll. *mane-*, podem arribar fins al gr. μανή 'inconsistent; tou', i d'aquí fins el compost gr. μανήβωλος 'indret tou o inconsistent'; d'on ll. *Manevolum*.
- MOLINS (**Molendinus**). El sufix d'aquest mot ens indica origen o bé pertinença, la qual cosa ens remet a un nom propi **Molendus, um*. Ara bé, aquest antropònim no és documentat, cosa que ens permet suposar que es tracta d'un mot sense sentit semàntic per als llatino parlants. Així, les lleis fonètiques ens permeten arribar fins al gr. μωλένδιον 'moll o dic resguardat' del s. μωλός 'moll; dic' i ενδιον 'amagatall', d'on ll. *molendium* i d'aquí **molendinus**.
- JÓNCOLS, Cala (**Ionculus**, port; 976) del ll. **Ioncolus* i aquest del gr. *Ιονκολος, forma mutilada de Ιονκολόσσοσ 'el colós Jònic', comp. juxtaposat de Ιων 'Jònic' i κολοσσός 'colós'.

No hi ha dubte que tots aquests topònims fan referència a les necessitats d'una nàutica de cabotatge, com ara estat del terreny, rocallam perillós, etc. Certament costa de creure que es pugui pensar que tots aquests mots queden fora de la seqüència temporal del que hom creu que foren els fets històrics abans de l'arribada dels romans.

Però anem més lluny i analitzem ara el conjunt de mots situats davant per davant de la ciutat d'Empúries. Així, i en uns pocs quilòmetres, trobem:

- CALABUIG (**Calapodii**, 893). En llatí els finals amb *-ii*, corresponen als genitus singulars de noms en *-ius, -ium*. Si el nom és un manlleu aleshores, *-(e)ium* < εῖον sufix que denota indret. Per tant, partint de *Calapodium* podem arribar fins al gr. *χαλαπόδειον 'indret on es lliguen les amarres', a la vegada derivat de *χαλαποδους, compost format amb el tema del s. κάλωσ, -ω 'cable; corda; amarrador' i el v. ἀποδέω 'lligar'.
- GAÜSES (**Gavusos**, 959). Podem interpretar el mot com format per una base *gab-/gap-* més el sufix llatí d'abundància, *-osus*. Però l'arrel no té correspondència en llatí, la qual cosa ens permet considerar la *g-* inicial com el resultat de la sonorització de *c-* o *k-*.⁶² Així

doncs, podem considerar aquest mot com un híbrid. En efecte, gr. κῶπος, forma dòrica de κῆπος 'jardí', d'on ll. *capus* i d'aquí *capusos* > *gavusos* 'molt enjardinat'.

- JAFRE DE TER (*Iaphar*, 983). Hom el fa procedir del l'àrab Jàcfar, nom de persona; però gr. *Ιαφάρ 'barri jònic', compost juxtaposat de Ιάσ 'jònic' i φάρ, forma mutilada de φάρσος 'part; fragment; barri'.⁶³

- BÀSCARA (*Baschara*, 817) < ll. vg. **Paschara*, -as, i aquest del gr. *πασχαράξ 'tancat totalment amb estakes', hipòstasi formada amb l'adj. πᾶς 'tot' i el s. χάραξ 'estacada; obra voltada d'estakes'.

- VALVERALLA (*Valvaralia*, 959) = gr. *βαλβαραλία 'el punt del mar on llevar àncores', comp. format amb el s. βαλβίς, -ιδος 'punt de partida', i el comp. *αραλίοσ, α, ov format amb el tema de futur de αἶρω 'llevar l'àncora' i l'adj. ἄλιοσ, α, ov 'del mar; marí'.

- SAVARTO < ll. vg. **sapartus* i aquest del gr. *σηπάρτωσ 'que penja per fer podrir', comp. de σήπω 'fer podrir', i ἄρτώω 'tenir penjat'.

- (*Collo de Peraria*, 982)⁶⁴ = ll. vg. **perarias*, híbrid format a partir del s. περασ, -ατος 'límit; fi'.

De nou, la reinterpretació conjunta d'aquests mots ens permet copsar la que fou probablement la *periaia* de la ciutat d'Empúries, cap de pont que els permeté endinsar-se cap a l'interior per tal d'explorar nous territoris, i en alguna ocasió, establir-s'hi:

- PUIG PALTER (*Pugio Pultarii*, 957). A primer cop d'ull el mot semblaria una formació llatina en -*arius*, a partir d'una forma **poltum* o *pultum*, d'altra banda inexistents en llatí. Això sol ja ens fa pensar que estem davant d'un manlleu, amb un sufix integrat a la declinació llatina. Per tant podem partir del ll. **pultarium*, la qual cosa ens permet arribar fins el gr. πωλητήριον 'mercat; indret on es ven', on la e interior es perd com a vocal protònica com a conseqüència del desplaçament de l'accent que fan els llatínoparlants.

- LLERS (*Lertio*, 974). El final amb -o d'aquest topònim ens suggereix el femení d'un nom propi, per la qual cosa podem esperar **Lertius*, d'on les lleis fonètiques ens permeten arribar fins al gr. Λαέρτιος 'de Laerce', ciutat de Cilícia.⁶⁵

- SENTIGOSA (*Sintigosa*, 913). De σιντιακόσ 'dels sintis', però també 'pirates; saquejadors'.

- PORQUERES (*Porcarias*, 906). Híbrid construït a partir de πόρκος, -ου 'ormeig de pesca'.

- RIPOLL (*Riopulos*, 842). Hom fa procedir aquest mot del compost ll. *rivu* 'riu' i *pullus* 'pollancre'. A primer cop d'ull, no hi ha dubte que els dos elements constituents d'aquest topònim semblen tenir clarament una etimologia llatina; però hi ha un fet que la lingüísti-

ca romànica té dificultats per explicar. En efecte, la forma **rivu** és àmpliament documentada durant tot el segle X, cosa que indica que la -v- intervocàlica del llatí vulgar encara no havia caigut; així doncs, es fa difícil de justificar des del punt de vista romanista. A més, la vocal de composició en grec és en general de timbre *o*, mentre que en llatí és *i*, de tal manera que si el primer membre del compost acaba en *o*, hi ha moltes possibilitats que sigui d'origen grec.⁶⁶ Essent així, les lleis fonètiques ens porten a considerar l'arrel grega $\rho\upsilon$ -(de $\epsilon\rho\upsilon\mu\alpha\iota$ 'defensar; protegir; guardar'), utilitzada profusament en termes militars. Quant al segon membre, les lleis fonètiques ens condueixen a diverses formes gregues. Així $\ast\rho\upsilon\omicron\pi\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ 'fortificació amb porta', comp. amb $\pi\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ (de $\pi\upsilon\lambda\eta$ 'porta'); $\ast\rho\upsilon\omicron\pi\omicron\lambda\omicron\varsigma$ 'que s'ocupa de la defensa o de la fortificació', comp. amb la forma nominal $\pi\acute{o}\lambda\omicron\varsigma$ (de $\pi\acute{\epsilon}\lambda\omicron\mu\omicron\iota$), que expressa una activitat de caràcter vari. A més, l'indret era conegut pels grecs, tal com ho indica el descobriment del dipòsit de destrals de bronze. Ara bé, les transcripcions de l' υ grega per *i* llatina es multiplicaren a mesura que avançava l'Imperi, la qual cosa ens fa descartar la primera etimologia, puix que caldria esperar ***riopilos**. Pel que fa a la segona etimologia, aquesta respon adequadament al que cal esperar de les lleis fonètiques aplicades a manlleus grecs agafats en préstec pel llatí. Així doncs: **riopulus** < $\ast\rho\upsilon\omicron\pi\omicron\lambda\omicron\varsigma$.

- LLIERCA, Riera de (**Lizerca**, 937). L'acabament d'aquest mot en -a ens remet a un nominatiu plural neutre de la segona declinació llatina, per la qual cosa podem esperar un nominatiu singular acabat en -um, és a dir ***lizercum**. Ens tornem a trobar amb una arrel sense correspondència en llatí. Això fa que de nou proposem la possibilitat grega. En els manlleus d'origen grec, la -z- és el resultat de la transcripció de la consonant grega ζ , la qual cosa fa que tinguem una base tipus $\ast\lambda\iota\zeta\epsilon\rho\chi\omicron\varsigma$. Ara bé, la morfologia del grec ens permet construir $\ast\zeta\epsilon\rho\kappa\omicron\varsigma$ 'molt defensat', paraula formada de $\zeta\alpha$ -, partícula inseparable que actua com a prefix augmentatiu, amb el significat de 'molt', i el s. $\epsilon\rho\kappa\omicron\varsigma$ 'tot el que serveix per tancar; tancat; defensa; muralla'. A més, el prefix $\lambda\iota$ - es pot identificar com una altra forma de l'adverbi $\lambda\iota\alpha\nu$ (com $\lambda\iota$ - $\pi\omicron\nu\eta\rho\omicron\varsigma$) 'molt', per la qual cosa, trobem finalment $\ast\lambda\iota\zeta\epsilon\rho\chi\omicron\varsigma$ 'molt defensat', d'on el llatí ***lizercus**, -um.

- ESTIULA (**stivola**, 888). El final d'aquest mot correspon a un diminutiu llatí (**olus**, **a um**), la qual cosa ens permet partir de la base ***stivus**, d'altra banda sense correspondència en llatí. Això fa que puguem cercar llur origen en una altra llengua. En efecte, de la mateixa manera que la β grega, la **b** llatina intervocàlica ha evolucionat a espirant bilabial [b], i més tard a labiodental [v]; en conseqüència, la β grega pot ésser reproduïda en llatí per *v*. Així doncs, les lleis fonètiques ens condueixen fins al gr. $\sigma\tau\acute{\iota}\beta\omicron\varsigma$ 'camí; sender'.

9.- Les altes valls del Ter i el Freser, dos reductes de l'hel·lenisme en el nostre país?

Hem vist, al llarg d'aquest treball, com la possibilitat grega no tan sols explica l'origen d'alguns topònims arcaics escampats per les comarques més orientals de Catalunya, sinó

que la consideració conjunta de tots ells ens permet obtenir una visió més ajustada del paper que tingueren els antics habitants de les dues ciutats gregues de l'Empordà.

D'altra banda hem vist, també, com la tesi sobre l'existència residual de parlants grecs més enllà del segle III dC, no tan sols ens ha permès justificar l'existència de mots pertanyents al fons més antic de la parla de dues activitats tan importants en el país com foren la pesca i el pasturatge oví, sinó que, a través d'ella, hem donat sentit als noms que apareixen en l'acte de consagració de l'església de Sant Jaume de Queralbs.

Però hi ha una qüestió, que de fet és conseqüència de les dues anteriors, que sense aquests supòsits té difícil explicació. Em refereixo a la toponímia existent al voltant del Santuari de Núria.⁶⁷

L'indret era conegut en època medieval com les set valls de Núria. Forma curiosa, aquesta, de citar un indret utilitzant la numerologia; però només cal fixar-se, sense deixar la vall, en topònims com ara NOU CREUS o NOU FONTS, per comprovar que ha perviscut fins els nostres dies. No cal dir, d'altra banda, que mai no hi ha hagut nou creus ni, per descomptat, nou fonts. A què ve, doncs, aquesta forma tan peculiar d'anomenar un indret?

La paraula utilitzada en grec per al número nou és ἐννέα, però en molts compostos jònics, formats amb aquesta xifra, el primer terme apareix com εἰνα-, forma, d'altra banda, igual al nom d'una de les muntanyes que encerclen l'indret: EINA. A més, en grec existeix el mot ἄχρισ 'cim; pic més alt', la qual cosa fa que puguem construir el compost *εἰνα-χρισ 'els nou pics'.

Òbviament, les NOU CREUS, no són més que el resultat d'una traducció mal entesa d'aquest compost, que molt probablement fou la denominació primitiva de l'indret, ja que, efectivament, nou són els pics que envolten l'olla de Núria. I una cosa semblant podríem dir de NOU FONTS, puix que gr. *νεοφάντος 'la font que brolla tranquil·lament', comp. amb el tema del v. νεῶ i φάντος 'font'.

De fet, el mateix nom de Núria (**Annuria**) ens remet a una procedència grega, atès que podem construir *ἀν'οὐρια 'el límit o la frontera de dalt', crasi de l'adv. ἀνά 'dalt' i el s. οὐρια 'límit, frontera'. De la mateixa manera que també ens hi remet el topònim situat dins la mateixa vall, roc de la MAULA, el qual podem fer provenir del gr. οὐραλος ἄφρονtera, llindar'.⁶⁸ Fins i tot un topònim de les característiques de PUIGMAL (*poiomalos*?/ *poiomala*?), tindria una procedència grega, vist que podem reconstruir la forma *ποιομαλα 'les grans pastures', comp. format amb ποιο forma jòn. de ποιή 'pastures', i l'adv. μάλα 'molt'.⁶⁹

Aquest resultat no ha de sorprendre ningú, ja que és de sobres coneguda la llarga tradició pastorívola de l'indret. Diré més, algunes de les tradicions mantingudes en el Santuari ens recorden les practicades pels antics pastors hel·lènics. Així, i durant la diada de Sant Gil (un grec), es serveixen les famoses *farinetes*, que per la seva funció i per la seva compo-

sició (pasta elaborada a base de sèmola diluïda amb aigua i aromatitzada amb menta), ens recorden el κύκεον d'Eulesis, que s'utilitzava com una mena de comunió amb la deessa Demèter, d'altra banda amb tantes connotacions simbòliques amb la verge trobada.⁷⁰ Fins i tot podem detectar aquesta presència darrera d'algunes construccions, com pot ser el tancat de pedres localitzat al Cerverís, que per les seves característiques –un cercle tancat sense cap mena d'entrada–, respon perfectament a la idea de ἄβύσσος, és a dir, recintes sagrats construïts al voltant del punt on hi ha caigut un llamp, i a l'interior del qual no hi pot accedir ningú, ni persones ni animals, molt típics de les creences pastorívols de l'antiga Grècia. Per no parlar de les encantades, un invent típicament grec, que ha sobreviscut en el temps, no només a través de la toponímia sinó també en la cultura popular dels seus habitants.

10.- Conclusions

1. - Els habitants grecs de les dues ciutats del golf de Roses no limitaren llur presència a la costa, sinó que exploraren i resseguien zones de l'interior i, en alguns casos, s'establiren en el territori comprès dins el triangle format pel riu Ter d'una banda, el riu Tec de l'altra, i amb les muntanyes de Núria com a vèrtex. Aquesta presència obligà a crear punts de referència toponímics que anys més tard faria seus la població llatina.
- 2.- A partir del segle III, i com a conseqüència de l'abandó d'Empúries d'una banda, i de la introducció del cristianisme de l'altra, la població restringí la seva activitat a la pesca i la pastura de ramats d'ovelles, d'on la seva presència en les altes valls del Pirineu gironí.
- 3.- La llengua grega esdevingué residual, però romangué viva en aquests indrets i en aquestes dues activitats fins el segle VIII, situació que la invasió sarraïna d'un costat, i la Carolíngia de l'altre, van acabar alterant definitivament.

BIBLIOGRAFIA

- Alemaný Selfa, B. *Gramàtica grega*. Ed. Sopena. 1939.
- Bader, Françoise: "Les composés grecs du type de demiourgos", *Études et commentaires*. LVII. Klincksieck. Paris. 1965.
- Badia i Margarit, Antoni M. *Gramàtica històrica catalana*. Ed. Noguer. Barcelona. 1951.
- Balañá i Abadia, P. *Els noms de lloc de Catalunya*. Ed. Departament de la Presidència de Governació. Barcelona. 1989.
- Biville, Frédérique: "Les interférences entre les lexiques grec et latin, et le dictionnaire

étymologique de P. Chantrainé”, dins *La langue et les textes en grec ancien* (Actes du colloque P. Chantrainé. Grenoble. 1989). Ed. J.C. Gieben. Amsterdam. 1992.

----- *Les emprunts du latin au grec. Approche phonétique*. I i II. Ed Peeters, BIG núms. 19 i 29. Louvain-Paris.

Boardman, John. *The greeks overseas*. Ed. Penguin Books Ltd. Harmondsworth. Middlesex. Anglaterra. (Hi ha traducció castellana: *Los griegos en ultramar: comercio y expansión colonial antes de la era clásica*. Alianza Editorial, S.A. Madrid. 1975.)

Bolós, Jordi; Hurtado, Víctor; i Nuet, Josep. *Atlas històric de Catalunya, anys 759-992, Figueres i Ripollès*. Ed. Mirador. Barcelona. 1986.

Bruguera, Jordi. *Història del lèxic català*. Enciclopèdia catalana, S.A. Barcelona. 1985.

----- *Diccionari etimològic*. Enciclopèdia catalana, S.A. Barcelona. 1996.

Chadwich, J.: “The prehistory of the greek language”, dins *C.A.H.* Volum II. Ed. Cambridge University Press. 1996.

Chantrainé, Pierre. *Dictionnaire étimologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Klincksiek. Paris. 1984.

----- *Morphologie historique du grec* (tercera edició). Klincksiek. Paris. 1991.

Coromines, Joan. “Toponímia antiga de l’alta vall de Camprodon”, dins *Entre dos llenguatges*, volum II. Ed. Curial. Barcelona. 1976.

----- “Les «vides de Sants», Rosselloneses” (cinquena edició). Dins *Lleures i converses d’un filòleg*. Ed. Club Editor. Barcelona. 1997.

Cutrina i Sorinas, G. *Ovelles i pastors al Ripollès*. Maideu. Ripoll. 1997.

De Miguel, R. *Diccionario latino-español etimológico*.

Dottin, George. *La langue gauloise. Grammaire, textes et glossaire* [Reimpresió de Ed. Slatkine Reprints, (1985)]. Génève-Paris. 1920.

G. del Río, F. *Gramática latina*. Ed. Ediciones S. M. Madrid. 1964.

García Moreno, A.; i Gómez Espelosín, F. *Relatos de viajes en la literatura griega antigua*. Alianza editorial. Madrid. 1966.

González Wagner, C. “Los griegos y el mar”. *Muy especial*. Núm. 44. pp. 40-45. 1999.

Hoeningwald, Henry M. “Griego”, dins *Las lenguas indoeuropeas*. Ed. Càtedra, S.A. Madrid. 1995. (Traducció de *Le lingue indoeuropee*. Ed. Società Editrice Il Mulino. Bologna.)

Mangas, J.; i Plácido, D.: “Inscriptiones graeca antiquissimae iberiae”, dins *Testimonia*

- hispaniae antiqua II.A (La península ibérica en los autores griegos: de Homero a Platón)*. Fundación de estudios romanos. Ed. Complutense, S.A. Madrid. 1997.
- Meillet, A. *Aperçu d'une histoire de la langue grecque* (Vuitena edició). Klincksieck. Paris. 1975.
- Moll, F. de B. *Els llinatges Catalans*. Ed. Moll. Mallorca. 1982.
- Pagés i Paretés, M. *Catalunya romànica*, Volum X (el Ripollés). Enciclopèdia Catalana. Barcelona. 1985.
- Sebastián Yarza, Florencio. *Diccionario griego-español*. Ed. Ramón Sopena. Barcelona. 1945.
- Sims-Williams, Patrick.: "Las lenguas celtas". Dins *Las lenguas indoeuropeas*. 1995. Ed. Càtedra. Madrid. 1993.
- Wright, Roger. *Late latin and early romance in Spain and carolingian France*. Ed. Francis Cairns. Liverpool. 1982. (Hi ha traducció espanyola: "Latín tardío y romance temprano". *Biblioteca romànica hispánica*. Vol. 389. Ed. Gredos. Madrid.)

Notes:

1. L'arqueologia ha associat sovint la parla celta amb l'anomenada "cultura de Hallstatt", que s'originà durant l'edat de ferro i s'estengué per bona part de l'Europa occidental. Malgrat que resulta versemblant que els parlants d'aquesta llengua es trobessin en aquestes àrees alguns segles més tard, res no demostra que puguem associar a aquesta cultura una parla concreta: hi podia haver parlants de llengües no celtes dins d'aquestes mateixes àrees, i també parlants fora d'elles. De fet, a hores d'ara encara no se sap amb certesa quina fou la pàtria original d'aquests pobles. Els mateixos termes lingüístics (*Keltoi*, *Celtae*, *Galatae*) utilitzats pels autors antics per anomenar aquestes tribus no tenen una etimologia clara i tampoc no tenen per què correspondre's amb l'ús actual del mot *celta*. En realitat, el conjunt d'aquestes parles són molt mal conegudes en època antiga. El gruix del seu estudi parteix de la tradició manuscrita de d'època medieval, la qual cosa en fa una llengua molt innovada. (Vegeu Sims-Williams, 1995; o Adrados, 1975).
2. Chadwick (1976), mostra l'alt grau d'especialització de la indústria de la llana en el món micènic. No tan sols fa referència a diversos oficis (filadores, cardadores, etc.), sinó també a ciutats i petites comunitats especialitzades en algunes d'aquestes funcions. Per això no és rara l'aparició d'un topònim com aquest, que fa referència a una activitat concreta d'aquesta indústria.
3. Per al tractament fonològic d'aquests dos exemples, vegeu l'apartat 3.
4. La declinació fa que també puguem parlar d'un nominatiu dual, cosa que significaria que estem parlant aleshores de dues alzines.
5. De l'escorça de l'alzina se'n feien soles de sabates.
6. Olot.
7. Abans de l'aparició del pergami aquesta era la tècnica d'escriptura més estesa.
8. El fet que el topònim designi un bosc reforça òbviament la tesi, perquè és de sobres conegut que la pega s'obté de les pinàcies.
9. Sant Andreu del Coll (Olot).

10. Les lleis fonètiques també ens permeten arribar fins gr. $\alpha\lambda\iota\alpha$, $-\alpha\sigma$ 'morter de la sal'. Però el sufix llatí ens ho desaconsella.
11. Vidrà. (Vegeu Bolós-Hurtado)
12. Probablement LLAMBERT (Navata). (Vegeu Hurtado i Bolós)
13. A primer cop d'ull pot semblar un ofici ben estrany. Però no gaire lluny de l'indret hi ha, situat en plena zona volcànica de la Garrotxa, el Valle MILIARIAS, el qual es fa provenir del ll. *milium*, més el sufix col·lectiu, *-arias* 'camps de mill'. Ara bé, el grec posseeix el s. $\mu\upsilon\lambda\eta$ (= $\mu\upsilon\lambda\omicron\sigma$) 'mola feta girar a mà per les dones' o també $\mu\upsilon\lambda\iota\alpha\sigma$ 'pedra de moldre', d'on l'híbrid ll. *miliarias* 'pedrera d'on s'obtenen les pedres per moldre'. Si tenim en compte que el topònim està situat en plena zona volcànica, on hi abunda el basalt, tenim més que justificada aquesta etimologia. Però és que, a més, dins la vall, Bolós i Hurtado hi situen el topònim OLCEIA, de procedència clarament grega, puix que gr. $\omicron\lambda\kappa\epsilon\iota\omicron\nu$ 'atuell gran', d'on el llatí **olceium*, mot amb un sufix morfològic que correspon a la segona declinació llatina, per la qual cosa cal esperar el n. pl. **olceia* = OLCEIA; indicant així l'indret on hi ha ubicats diversos atuell. Òbviament, això ens indica que l'indret era conegut pels grecs. Però això no és tot, perquè no lluny d'allí hi ha testimoniat el topònim MILIANICAS, d'on les lleis fonètiques ens condueixen fins el comp. gr. $\mu\upsilon\lambda\iota\alpha\nu\iota\kappa\alpha$, $-\alpha\sigma$ 'que acaba o realitza les pedres de moldre', format a partir de $\mu\upsilon\lambda\eta$ i $\alpha\nu\iota\kappa\alpha$, tema d'aorist del v. $\alpha\nu\upsilon\omega$ 'acabar, realitzar'.
14. Biville (1995).
15. FORTUNIUS o FORTUNUS no és testimoniat com a nom propi. Sí que ho és, en canvi, FORTUNATUS. Es podria fer provenir de *fortuno*, d'on *fortuna* 'la fortuna'. (Moll, tanmateix, parla d'un cognom llatí Fortunius (Fortunio), sense aclarir-ne l'etimologia.)
16. La transcripció de ω ?en u, no s'ha d'emmarcar en aquest cas en un fenomen diferent dels produïts en el tractament fonètic dels manlleus, sinó que s'ha de remetre a un fet molt més vast que afecta la llatinitat tardana i que fa referència a la fusió de [o] i [u] en [o] (*brumna* < $\beta\rho\omega\mu\alpha$, -atos; *Caritu* = $\chi\acute{\omicron}\rho\iota\tau\omega$; *gubius* = $\kappa\omega\beta\iota\omicron\sigma$). Biville, 1995, p. 78.
17. Fins i tot s'albira la possibilitat d'un llenguatge tècnic internacional basat en la llengua grega.
18. Així ho hem vist ens els exemples anteriors: **λοπαρια* i **λαποροσ*, on la π grega dóna b llatina.
19. En relació amb això, F. Biville diu: "Les mots d'origine grecque peuvent donc connaître, dans leur partie finale, des altérations phonétiques diverses: substitution ou chute de consonne (-v > -m, -ων > -o(n)); abrègement de voyelles longues (-τωρ > -tor, ; -ων > -o; -a(s)? > -a); fermeture de voyelles brèves (-οσ, -ον > -us, um); apocope (-i) et syncope (-ρσ > -er)". (Biville, 1995)
20. Biville (1992).
21. El llatí posseeix, per exemple, la forma *gonagra*, compost del gr. $\gamma\omicron\nu\nu$ i $\alpha\gamma\gamma\alpha$, malgrat que no existeix (o no està testimoniat) el compost grec **γοναγπα*.
22. Coromines (1976).
23. Empúries fou abandonada el segle III dC : ¿On van anar a raure els seus habitants, amb tota probabilitat cristians i grecoparlans? És de sobres coneguda la presència eremítica a les altes valls del Ter i del Freser. ¿És deguda a la casualitat l'elecció d'aquests indrets per a establir-s'hi? ¿O, en canvi, podem pensar que es tracta d'un autèntic refugi per a aquesta població?
24. Moll li atribueix un origen germànic, sense donar-ne cap etimologia.
25. L'ús que fa Homer de $\pi\rho\alpha\sigma\sigma\omega$, garanteix que puguem partir de l'arrel $\pi\rho\alpha$ - (Biville, 1984).
26. La no sonorització de -p- s'explica per la presència, en el mot, de les dues p.
27. És de sobres coneguda la importància que tenia per la religió hel·lènica la presència del boc. No és d'estranyar, doncs, aquesta especificitat en la cria i pasturatge d'aquest animal.
28. P. Chantraine (1984).
29. La pèrdua de la x (= ξ) final és un fenomen àmpliament documentat ja en temps molt antics, de la mateixa manera que ho és en els préstecs llatins l'atenuació de la muda forta π en la suau corresponent, b.
30. La hipòtesi de l'existència de vinya en aquest indret no resulta inversemblant puix que durant l'Edat Mitjana s'hi conreà. Amb tot, però, i com a conseqüència de l'antiguitat del mot, podria tractar-se del fruit d'un arbust de la família de les Ramnàcies. Dioscòrides, en el llibre I de la seva *Materia mèdica* ens dóna notícia d'un arbust espinós amb les fulles assemblades a les del boix, el qual anomenava $\lambda\upsilon\kappa\iota\omicron\nu$. Els autors moderns creuen que aquesta planta correspon a la *Rhamnus infectoria*, en català 'trabucaperols', els fruits de la qual constituïen un producte comercial de primer ordre des-

- tinat a l'obtenció de colorants grocs (Vegeu Font i Quer, *Plantas Medicinales*, arts. 326, 402, Labor, Barcelona, 1980).
31. Badia i Margarit (1951).
 32. Aquesta possibilitat és del tot versemblant puix que la línia costanera estava, en aquesta època, situada molt més cap a l'interior.
 33. Balanyà i Abadia, Pere (1989).
 34. Per al tractament de *et* en hiatus, vegeu Biville (1995), capítol 16.
 35. El diftong *ou*, es pronuncia com la *u* castellana.
 36. Vegeu J. Mangas; i D. Plácido (1997).
 37. Al seu voltant sorgiren un bon nombre d'oficis: corretgers, mestres d'aixa, etc.
 38. G. Wagner.
 39. Extret de *Història del lèxic català* (Bruguera, 1985).
 40. Bruguera (1985).
 41. Curiosament, el mateix Coromines reconeix que molts d'aquest mots són peculiars en català: palangre, bolitx, gòndol, sardó, neret, prestatge, calaix, cartre, pampallugues, melangia. I d'altres amb un cert paral·lisme amb l'italià seguien, tant en la forma com en el significat, una evolució diferent. De totes maneres cal emmarcar aquesta evolució pròpia dins els trets característics que seguien els mots grecs fins arribar al bicentí i que podem enumerar com a principals:
 - a. Les consonants són sensiblement les mateixes.
 - b. Els mots conservaren el mateix nombre de síl·labes que el grec antic.
 - c. La part final de les paraules no va desaparèixer del tot, com per exemple el pas del llatí al francès. (Vegeu Millet, A., 1975)
 42. Els ibers no tenien cap noció de pàtria o nació que anés més enllà de l'entorn immediat dels seus pobles o ciutats respectives.
 43. a) QUASCONES < ll. vg. *quascones, amb l'accent tònic damunt l'a de la primera síl·laba, i aquest de ll. vg. *koascones, la qual cosa ens porta fins el gr. *κωασκωνες 'negociant de sacs de pells fetes amb borró', compost de κωας 'pell de xai, borró', ασκος? 'sac de cuir o pell', més el sufix d'agent, -ωνες.
 - b) QUARENTELLA < ll. vg. *quarenteila < vg. *koarenteila, i aquest del gr. *κωαρεντειλα 'el que produeix pells de xai', format a partir *κωαρεν (crasi de κωας 'velló; pell de xai', i αρεν 'xai'), i τειλα, aorist del v. τελλω 'fer; realitzar; produir'.
 - c) QUARDIOLA diminutiu del ll. QUARDIUS < *ll. vg. quartios < ll. vg. *koartius, i a la vegada del gr. *kwartuos 'el que prepara el borró o pell de xai'.
 44. Virgili, en parlar dels pastors grecs diu: "[...] Omnia secum Armentarius Aser agit, tectumque, laremque Armaque, Amyclacum canem, Cressamque pharetram." (els pastors) portaven tot amb ells, la tenda, els penats, les armes, el gos grec, i el buirac.)
 45. Vegeu Fabra: "1. Clos fet amb llistons per tancar-hi bestiar. 2. Tanca de fusta mòbil feta amb bastons que hom col·loca en el portal d'un corral o pleta."
 46. Sobre aquesta procedència, P. Chantraine comenta: "On peut dès alors évoquer lat. Clauos 'clou, verrou'; en ce qui concerne clavis 'verrou, clef', on ne peut trancher si le mot est une formation latine ou un emprunt au grec. Plus loin on n'ose pas décider non plus si v. irl. clo, pl. cloi 'clau', est un mot proprement celtique ou plutôt, un emprunt au latin." DELG, art. Κλεισ.
 47. La mateixa existència del v. κληω 'tancar, barrar', ens permetria construir *κλητη, femení de l'adj. verbal *κλητος 'tancat; que pot tancar', forma a partir de la qual les lleis fonètiques ens permeten arribar sense dificultat fins a ll. cleta, puix que gr. η > ll. a. No obstant això, l'existència d'homínia amb κλητος 'cridat; convocat' pot haver desviat el seu sentit semàntic creuant-lo amb el significat de *κληδα.
 48. Es donen casos particulars, explicats per fonètica sintàctica, de sonorització de c- > g; però la norma general fou el manteniment d'inicials simples. Vegeu Badia i Margarit (1951).
 49. Vegeu Badia i Margarit (1951).
 50. Vegeu Bruguera (1996).

51. *Il·lada* ; Cant XXII, línies 65-69.
52. La pèrdua de la a- inicial respon a un fenomen d'afèresi, i com a tal és un fenomen àmpliament documentat, imputable a llengua vulgar.
53. Aquest tractament fonològic l'hem d'emmarcar dins l'evolució que seguiren els mots grecs fins a constituir el bizantí. Vegeu la nota 34.
54. Avui en dia és totalment acceptat que la causa que motivà les migracions gregues cap Occident fou deguda, principalment, a la manca de terres conreables en la pàtria d'origen. Vegeu J. Borman (1986).
55. A part dels troncs i soques destinats a la construcció nàutica i mobiliària, obtenien carbó, mentre que de l'escorça en feien sabates, sense comptar amb els nombrosos usos de la pega.
56. Els rodís, en competència amb els corintis, ostentaren la primacia en l'elaboració i tràfic de perfums durant aquests segles. És per això que es pot considerar que una de les raons que portaren els rodís a establir-se al golf de Roses fou l'accés al gran nombre de plantes que, per les particulars condicions climatològiques i del terreny, creixen al llarg de la franja de Pirineus que va del Cap de Creus fins al massís del Puigmal.
57. Els grecs eren uns experts catadors d'aigua. Potser no sigui una banalitat postular que una de les activitats principals de la colònia d'Empúries, almenys abans de l'arribada dels romans, fou l'exportació del preciós líquid cap a d'altres indrets de la Mediterrània.
58. Tal com descriu Dioscòrides, els grecs tenien coneixement de les virtuts i perills d'un bon nombre de drogues elaborades amb el còlquic i un grapat de varietats de l'el·lèbor, plantes que només creixen en els prats humits de l'alt Pirineu.
59. Vegeu Hurtado i Bolós.
60. En els compostos grecs, si el segon element és un radical verbal el primer fa de complement. En aquest cas l'element complementari realitza la funció d'acusatiu; però pot succeir també que realitzi el paper d'altres casos.
61. La preposició *κατα*, davant una paraula que comenci per una gutural, dental labial o líquida, pot sincopar-se i assimilar-se. En el nostre cas esdevé *καρ*.
62. En llatí aquesta sonorització en síl·laba inicial s'explica per fonètica sintàctica, en el nostre cas del tot inservible.
63. Els manlleus llatins agafats en préstec del grec presenten molts exemples de formes mutilades, com en aquest cas. Així: *μηλοπέπων*/ *melo*, *ἀρραβών*// *arra*, etc. Les formes obtingudes d'aquesta manera presenten normalment una estructura disil·làbica. El castellà procedeix de la mateixa manera, així: *kilo* per *kilogramo*.
64. VILADEMULS . Vegeu Bòlos/Hurtado.
65. La reducció de *ae* en *e* és un fenomen llatí.
66. Vegeu Biville (1995), volum II, pàg. 83.
67. I no tan sols pel que fa al santuari, sinó també a tot un reguitzell de toponímia menor localitzada en tot el terme municipal del poble de Queralbs. L'estudi d'aquests topònims menors és objecte d'un altre treball, també meu, de pròxima aparició.
68. És curiós veure com el diftong *au* s'ha conservat en aquest topònim, puix que la reducció de [ay] és un fenomen molt estès en totes les llengües. Això només fa que reforçar la tesi d'aquest treball, ja que hagués estat pronunciat de la mateixa manera per parlants grecs.
69. Sobre l'arrel *mal-* s'ha especulat molt, assignant-li les més variades procedències. Amb tot, existeixen nombrosos topònims, en els quals la forma s'utilitza de la mateixa manera que nosaltres; és dir, com a adverbi de quantitat. Així, *CREMAL* (de *κρέμνοσ μάλα* 'el gran cingle' ?), *MAL INFERN*, etc.
70. La tradició diu que fou el pastor Amadeu (un altre grec), qui va fer la talla.